

HEILIGE PLAATSEN IN HET JODENDOM

De synagoge als heilige ruimte

Leo Mock

Welke stroming je in het Jodendom van de afgelopen 2000 jaar ook bestudeert, altijd zul je een synagoge aantreffen. Of je nu in Jemen, Nederland, Israël of Oost-Europa staat, de synagoge is het hart van de gemeenschap. Sommige synagogen bezitten Grieks-Romeinse kenmerken, andere zijn in een Moorse stijl gebouwd, terwijl weer anderen op een protestantse kerk lijken. Maar als je binnen kijkt zul je altijd bekende elementen ontdekken. Zoals de Heilige ark met de Torarollen, of het podium of ander bouwsel waar de Toralezing op plaatsvindt. Als je goed kijkt, zul je misschien een licht zien branden in de buurt van de Heilige Ark – een bekend gebruik in een synagoge. Door de eeuwen heen hield de synagoge de gemeenschap bij elkaar, als religieus en sociaal centrum. In de joodse traditie wordt een synagoge ‘een klein heiligdom’ genoemd, maar wat maakt een synagoge nu precies heilig?

In het rabbijnse denken vinden we vaak een verband tussen de Tempel in Jeruzalem en de synagoge. De idee is dat in tijden waarin er geen ‘echte’ fysieke Tempel in Jeruzalem staat, de synagoge de rol van de Tempel overneemt. Maar het is geen volledig overnemen. De synagoge vertegenwoordigt slechts een aspect van de echte Tempel. In Ezechiël 11:16 lezen we: ‘Daarom spreek: zo zegt de Eeuwige Heer: hoewel Ik hen ver weggedreven heb onder de volken en in de landen heb verstrooid, zodat Ik hun slechts weinig ten heiligdom geweest ben in de landen waar zij gekomen zijn’. De woorden ‘zodat Ik hun slechts weinig ten heiligdom geweest ben’ worden in de Talmoe als volgt uitgelegd: ‘Zegt Rabbi Jitschak: Dit zijn de synagogen en leerhuizen van Babylonië’ (Megilla 29a). Het vers krijgt hiermee een bevestigende betekenis. Gedurende de ballingschap zal Israël de beschikking hebben over een klein heiligdom (*mikdasj me’at*), waar zij God kan ontmoeten: de synagogen en leerscholen in de Diaspora.

Fysieke ruimte

De context waarin dit vers zich bevindt, krijgt hiermee een radicaal andere betekenis. De profeet immers stelt dat God zelf het Heiligdom is waarmee Israël zich kan verbinden in haar verstrooiing, maar weliswaar een ‘klein heiligdom’, of ‘een heiligdom voor korte tijd’ (zie de Statenvertaling). Pas wanneer

het herstel van Israël aanbreekt zal het echte heiligdom gerealiseerd worden, wanneer het volk Israël zich weer op eigen bodem bevindt. Dit hoofdstuk laat echter in het midden of er werkelijk opnieuw een fysieke Tempel in Jeruzalem zal staan. De belofte van een nieuw hart en een nieuwe geest lijken meer op een spiritueel heiligdom te wijzen. De rabbijnse exegese verbindt het contact tussen God en Israël opnieuw aan een concrete, fysieke ruimte: de synagoge. Net zoals eerder dat contact beperkt werd tot één stad en één gebouw.

Woonplaats bij God

Een ander talmoeccitaat maakt dit nog duidelijker:

‘Rabba hield de volgende exegese: wat is de betekenis van wat er staat geschreven (Ps. 90:1) ‘God, gij zijt ons een woonplaats [ma’on] geweest’ (van geslacht tot geslacht)? Dit zijn de synagogen en leerhuizen’ (Megilla 29a).

Ook hier krijgt de tekst een radicaal andere betekenis. De inhoud van psalm 90 draait om de sterfelijkheid van de mens, diens zondigheid, het lijden, en de eeuwigheid van God. Als het leven van de mens dan al kort is, laat dat dan in ieder geval een leven zijn van voorspoed, blijheid en geluk, in intimiteit met God. Mens’ enige hoop komt van God, vandaar dat God voor de gelovige van generatie op generatie een woonplaats is. De intieme relatie tussen God en mens wordt hier voorgesteld als woonplaats, alsof de gelovige bij God ‘woont’, en heeft niets te maken met een fysiek bouwwerk als een tempel. In bovenstaande exegese wordt de woonplaats bij God gelijkgesteld aan een fysieke ruimte: de synagogen en leerhuizen. Dáár is de God van Israël te vinden in de ballingschap, en nergens anders.

Uiteraard wordt hier impliciet de gedachte uitgesproken dat ook het herstel van Israël in de Messiaanse periode afhangt van de herbouw van een fysieke Derde Tempel in Jeruzalem.

Tempelwetten

Door exegese die de synagoge als een mini-Tempel ziet, werden er in de loop van de tijd verschillende wetten uit de Tempel ook op de synagoge van toepassing geacht. Zo wordt de bouw van een synagoge als een plicht beschouwd en verbonden met de bijbelse

De synagoge heeft altijd centraal gestaan in het Jodendom. Maar wat is de betekenis van de synagoge precies? Wat maakt een synagoge tot een heilige ruimte?

Drs. L. Mock is uitgever, publicist, docent en Talmoeidist. Hij doceert Rabbijnica aan de vakgroep Hebreeuws van de Universiteit van Amsterdam en is medewerker van Interpretatie.

plicht tot het bouwen van een Heiligdom, zoals dat doorgaans wordt afgeleid uit Ex. 25:8: 'En zij zullen Mij een Heiligdom maken, en Ik zal in hun midden wonen'. Elke Joodse gemeenschap heeft dan ook de plicht om een synagoge te bouwen, en men kan elkaar dwingen om bij te dragen aan de bouw ervan, en aan de aanschaf van een Torarol en Profetenrollen.

Ook is het verboden om iets af te breken of kapot te maken van een synagoge of van het aanwezige interieur en de rituele voorwerpen. Dit leidt men af uit het verbod om in de Tempel om ook maar iets van het gebouw af te breken of iets van schade toe te brengen. Wie een steen uit het hoofdgebouw of het voorhof van de Tempel afbrak, werd vroeger geseld. Dit leidden de rabbijnen af uit het vers in Deut. 12:3-4 waar we lezen over de plicht tot het vernietigen van heidense cultusplaatsen:

U zult hun altaren afbreken, hun opgerichte stenen verbrijzelen, hun gewijde palen met vuur verbranden, de gesneden beelden van hun goden omhouwen en hun naam van die plaats doen verdwijnen.

Hierna vervolgt de tekst: 'U zult de Eeuwige, uw God, zo niet doen!'. Uit dit laatste vers concludeert men dat al het voorgaande – het vernietigen van cultusplaatsen en voorwerpen – in de Tempel die aan de enige God is gewijd ten strengste verboden is, en dus ook in de synagoge. Dit verbod behelst destructie, maar niet wanneer het afbreken tot het doel heeft om de synagoge te verbeteren of het gebruik te veranderen.

Een ander aspect dat men in de synagoge overnam uit de Tempel, is de scheiding tussen de seksen. In de Tempel zouden er volgens de Talmoed namelijk bij grote evenementen hekken aangebracht zijn om de mannen en de vrouwen te scheiden. Hoewel er in de synagogen in de Oudheid volgens sommige wetenschappers geen scheiding was tussen mannen en vrouwen, werd in de loop van de middeleeuwen deze scheiding een feit.

Tempelmotieven

De theologische link die tussen synagoge en de Tempel in Jeruzalem werd gelegd, leidde er toe dat verschillende tempelmotieven in de synagoge terug te vinden zijn. Allereerst het wasbekken of waterkraan bij de ingang van de synagoge. Het is een gebruik om voor het betreden van de synagoge eerst de handen te wassen met water. Dit gebruik verwijst naar de bijbelse wetgeving rond de tempelcultus waarin voorgeschreven werd dat de priesters voor het betreden van het heiligdom eerst hun handen en voeten moesten wassen vanuit het wasbekken in het voorhof (Ex. 30:17-21).

Daarnaast is er het licht dat in synagogen ontstoken wordt. Het is een oud gebruik dat in de synagoge kaarsen worden ontstoken als teken van het gewijde

karakter van de ruimte. Het is een verwijzing naar het ontsteken van de zevenarmige luchter (*menora*) in het Heiligdom dat dagelijks gebeurde (zie Ex. 27:20-21; Ex. 30:7-8). Volgens de traditie was er één lamp die, hoewel hij net zoveel olie bevatte als alle andere zes lampen van de luchter, nooit uitging en altijd doorbrandde. De lampen van de luchter in de Tempel werden elke dag aangestoken aan het vuur van deze altijd doorbrandende lamp. Zo ontstond het gebruik van het zogenaamde 'eeuwige licht' in de synagoge dat altijd brandend wordt gehouden. Vroeger was dit een olielamp, tegenwoordig een elektrische lamp die altijd brandt, als teken van de aanwezigheid van Gods licht in het volk Israël dat vanuit hen uitstraalt op de rest van de wereld.

Tot slot is er de Heilige Ark met daarin de Torarol(len). In elke synagoge bevindt zich sinds de Late Oudheid een vaak mooi versierde kast met daarin de Torarol. Wanneer er voorgelezen wordt uit de Tora, dan neemt men de rol uit de Ark en brengt men deze naar een verhoging in de synagogeruimte. Vanaf deze verhoging – een tafel of verhoogd podium – leest men uit de Torarol voor zodat iedereen – mannen en vrouwen – het gelezene goed kan horen. Uiteraard is deze Heilige ark een verwijzing naar de Ark van het Verbond (of Getuigenis) in het Heiligdom, waarin de Stenen Tafelen lagen (zie Ex. 25:16; Deut. 10:2-5; I Kon. 8:9).

De Tora als centrum

Hoewel de synagoge heilig is, zijn de rituele voorwerpen zoals Toraboeken, de Torarol en haar versieringen van een hogere heiligheid dan het gebouw zelf. Deze verschillende gradaties van heiligheid krijgen in de Joodse wet praktische uitwerkingen. Zo moet men altijd streven om van een lager niveau van heiligheid, naar een hoger niveau te gaan. Wie bijvoorbeeld geld heeft ingezameld voor de bouw van een synagoge mag besluiten om van dat geld een mooie Heilige Ark voor de Torarol te maken, omdat die heiliger is dan een synagoge-gebouw zelf. Maar niet omgekeerd; wie geld inzamelt voor een Heilige Ark mag daar geen synagoge van bouwen of iets aan het gebouw veranderen. Vergeleken met een Heilige Ark waarin de Torarol staat, is een siertoren op de Torarol weer heiliger omdat deze direct in contact staat met de Torarol.

De Torarol zelf is het allerheiligst. Men bidt naar de muur van de synagoge waar de Heilige Ark staat waarin de Torarol(len) liggen. Deze muur waartegen de Ark staat, is in de synagogen in de Diaspora ongeveer in de richting van Israël gesitueerd. Hiermee wordt bij de bouw van een synagoge zo veel mogelijk rekening gehouden. In Israël zelf zou een synagoge gericht moeten zijn op Jeruzalem, in Jeruzalem zelf in de richting van de Tempel op de Tempelberg. En in de Tempel zelf was alles gericht naar het Allerheiligste waar de Ark van het Verbond stond,

waarin volgens sommige rabbijnen ook een Torarol lag (of aan de zijkant ervan – zie Deut. 31:26).

Hoewel een Torarol het allerheiligste voorwerp van een gemeenschap is, moet men deze rol verkopen wanneer men het geld nodig heeft om gevangen vrij te kopen – de grootse plicht die er bestaat. Want heiligheid verwijst altijd weer terug naar de gemeenschap.

Relatieconcept

De heiligheid van de synagoge is op te vatten als relatieconcept. De synagoge is heilig, omdat mensen zich tot dit gebouw op een manier verhouden die anders is dan tot andere ruimtes. Het is deze relatie die de heiligheid ‘schept’. De ‘andersheid’ van deze ruimte komt tot uiting in tal van regels over het gedrag in een synagoge. Allerlei activiteiten die naar lichamelijke verwijzen zijn in een synagoge verboden: eten, drinken en slapen. Maar ook allerlei menselijke normale emoties moeten in een synagoge onderdrukt worden. Het is verboden om uitbundig of lichtzinnig te zijn, of menselijke genegenheid of liefde te tonen. Vandaar dat het verboden is om je kinderen te zoenen in de synagoge, omdat in een synagoge alleen plaats is voor uitingen van de zuivere, niet-lichamelijke liefde tussen mens en God, zoals die tot uiting komt in gebed en Tora-studie. Ook is het verboden om de synagoge binnen te gaan voor een profane reden – om te schuilen tegen de regen of zon, of om daar rustig je boekhouding te gaan doen. Wie iemand nodig heeft die zich in de synagoge bevindt, moet niet naar binnengaan, hem roepen, en weer weglopen uit de synagoge om buiten te gaan praten. Eerst moet hij iets kortjes leren uit de rabbijnse traditie, iets lezen uit de Tenach, of een korte tijd gaan zitten, en dan pas de synagoge verlaten en het gesprek met de persoon buiten aangaan.

Ook is het verboden om met een lang mes of vuurwapen de synagoge binnen te gaan. Omdat dit in strijd is met de gevoelswaarde van gebed als levenschenkend, terwijl wapens juist voor dood en verderf staan.

Een blijvende relatie

De bijzondere relatie tot de ruimte en het gebouw van de synagoge blijft ook voort- bestaan wanneer de synagoge niet meer in gebruik is of zelfs vervallen is:

‘Synagogen en leerhuizen die in vervallen staat zijn (tot ruïne zijn geworden) blijven in hun heilige status voortbestaan, zoals er geschreven staat (Lev. 26:31): ‘En Ik zal uw heiligdommen verwoesten’ – hoewel ze verwoest zijn, blijven ze in hun heiligheid voortbestaan (ze worden immers door het Schrift nog steeds heiligdommen genoemd).

En zoals men zich in hen (respectvol) gedraagt wanneer ze ‘bewoond’ (intact) zijn, op dezelfde manier moet men zich ook in hen gedragen wanneer ze tot

een bouwval zijn geworden (Maimonides, Wetten over het Gebed 11:11).

Heiligheid als presentie

Andere teksten suggereren dat de heiligheid van de ruimte van de synagoge voortvloeit uit de presentie van de Goddelijke Aanwezigheid (Sjechina) daar. Zo is volgens een middeleeuwse tekst de reden voor het ontsteken van licht in de synagoge, de Goddelijke Aanwezigheid in die ruimte.

Oudere bronnen drukken de idee van Goddelijke presentie nog explicieter uit:

‘Zegt de Heilige, geprezen zij zijn Naam, wie komt er naar de synagoge en vindt daar niet mijn Glorie?! Zegt rabbi Aiboe: (...) want jij staat in de synagoge en de Heilige, geprezen zij zijn Naam, staat boven jou. Hoe weet je dat? Omdat er gezegd is (Ps. 82:1): ‘God staat in de vergadering der goden’ (met de vergadering der goden wordt het volk Israël bedoeld dat zich in de synagogen bijeenverzamelt). Zegt de Heilige, geprezen zij zijn Naam: niet alleen ontvang je het Aangezicht van de Goddelijke Aanwezigheid in de synagoge, maar ook verlaat je haar (de synagoge) volgeladen met zegeningen’ (Midrasj Rabba Dewariem 7:2).

Dat de synagoge een heilige plaats is waar de begrenzing van tijd en plaats verdwijnt, blijkt uit de talmudische uitspraak dat ‘in de Toekomst de leerhuizen en synagogen uit Babylonië in Israël gevestigd zullen worden’ (Megilla 29a). Volgens de uitleg van de Meharsha (1555-1632) betekent dit dat de heilige ruimtes van de synagogen in de Diaspora bij de toekomstige Derde Tempel gevoegd worden. Zodat ‘wanneer ik (nu) in de synagoge sta, dan is dat de plaats van de Tempel zelf – in de toekomst’.

De Tora-rollen in de synagoge te Leiden.
Foto Anton Sinke